

Андрій Портнов

ЧАС ВІДКРИТИХ МОЖЛИВОСТЕЙ: ПОЛЬСЬКІ МЕМУАРИСТИ ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ ХІХ ст. ПРО НАСЕЛЕННЯ ВКЛЮЧЕНИХ ДО РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ОБЛАСТЕЙ КОЛИШНЬОЇ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ

Простір земель, що внаслідок поділів Речі Посполитої 1772, 1793, 1795 років був включений до складу Російської імперії, присутній у польській традиції як “креси”, в російській – як “західні окраїни”, в українській – як “Правобережна Україна”, в білоруській і литовській – як відповідні назви сучасних держав або “Велике князівство Литовське”. Кожній з національних традицій властиві власні схеми і стереотипи опису цих земель, які зазвичай переносять національно-політичні реалії середини ХІХ–ХХ ст. на давніші часи та зосереджені на “власній” пам’яті та власному розумінні національних перспектив¹.

На час поділів Речі Посполитої існувала станова обмежена (як і всі політичні спільноти Європи ХVІІІ ст.) “шляхетська нація”, яка була фактично понадетнічною спільнотою з мітом окремого від підпорядкованих станів походження (йдеться про сарматизм). При цьому подібність мови і навіть тотожність релігії не робила етнічно польського селянина ближчим до шляхтича². Так само, в уявленні російської еліти, а тим більше в політичній практиці імперії кінця ХVІІІ – початку ХІХ ст., акценти на спільності православної віри, а тим більше етнічного походження (поширені з середини ХІХ ст.) виконують, в кращому разі, функцію ідеологічного обґрунтування для втручання у внутрішні справи Речі Посполитої³. Загалом, до 1830 р. – вибуху польського повстання, спосіб бачення Росією ситуації в західних губерніях впливав зі станова-династичного характеру імперії, тому шляхта була передусім “поміщиками”, а не “поляками”, а етнічний склад населення практично не цікавив офіційний Петербург (хоча і надалі в імперській політиці становий підхід змагається з національним).

Саме станова природа російської політики, а також властиве Просвітництву уявлення про державні нації як суб’єкти права націй, значною мірою визначила реакцію шляхти на зникнення Речі Посполитої з політичної мапи. Пізніша польська

¹ Приклади вдумливого аналізу польського образу національних взаємин на “кресах” в різні історичні періоди див.: D. Beauvois. Oni i inni: pamiętnikarze polscy na kresach wschodnich w XX wieku // *Przegląd Wschodni*. 2000. T. 7. Z. 1. S. 195-204; W. Mędrzecki. Polskie relacje pamiętnikarskie i wspomnieniowe jako źródło do badania stosunków polsko-ukraińskich w okresie II wojny światowej // *Przegląd Wschodni*. 1997. T. 4. Z. 1. S. 227-232.

² T. Kizwalter. *O nowoczesności narodu. Przypadek Polski*. Warszawa, 1999. S. 42-90.

³ Огляд дисидентського питання див.: Б. В. Носов. *Установление российского господства в Речи Посполитой*. Москва, 2004. С. 321-356.

історіографія традиційно оцінювала цю реакцію в патріотично-моралізаторському тоні. Констатуючи загалом пасивне сприйняття поділів й намагання шляхти (особливо, “кресової”) влаштуватися в новому політичному контексті, історики описували їх як свідчення “занепаду, пониження і деморалізації польських політичних еліт”, а також як ознаки браку патріотизму і “сумного загального рівня освіти”⁴. При цьому розтиражований вислів Щасного Потоцького: “Не кажу вже про минулу Польщу і поляків. Зникла вже та держава і те ім’я, як вже зникло стільки інших в історії світу. Кожен з колишніх поляків мусить обрати собі вітчизну. Я вже назавжди росіянин”⁵, – часто невинувато тлумачили в етнокультурних категоріях, хоча йшлося про зміну політичного підданства, а також зрозуміле в світлі ідеології Просвітництва ототожнення ліквідації держави з втратою нації⁶.

Самоочевидна для пізніших дослідників національна оптика (в її романтичному розумінні як служіння нації, що охоплює усі стани суспільства, відрізняється від сусідів своєю національною культурою і прагне до забезпечення свого національного буття в окремій державі) була на початку XIX ст. навіть не однією з можливостей, але концепцією, що перебувала в стані формування. Надзвичайно цікавий саме випадок Польщі, де процес формування модерної нації почався з політичної фази, з визначення нації як суверенної спільноти громадян, а не окремої етнічної тотожності⁷. Ця стаття і є спробою описати сам процес переходу від станово-історичної до етно-культурної моделі нації, процес визначення, чим є “польська нація” на матеріалі зображення місцевого населення в польських мемуарах, написаних до 1830 р. та перші роки після повстання. Предметом розгляду є десять текстів, пов’язаних з теренами, що внаслідок поділів Речі Посполитої стали західними губерніями Російської імперії.

Поет і публіцист Францішек Карпінський (1741–1825), який походив з бідної покутської шляхетської родини, в своїх “Спогадах” згадує, що в день, коли він народився, до їхнього будинку завітав Довбуш (Oleha Doboszczuk) з дванадцятьма молодцями. Завдяки приготованому для них обіді, несподівані гості нікого не скривдили, а Довбуш навіть попросив назвати автора спогадів на свою честь Олексою⁸. Після цього романтичного вступу русини надовго (а точніше, назавжди) зникають зі сторінок книги вихованця єзуїтської колегії в Станіславові і академії у Львові (цікаво, що останній названий “руською столицею”)⁹. Відсутні й міркування про населення підросійських земель, куди Карпінський переїхав 1795 р., і де через сім років недавній автор “Жалів сармата” присвятив Олександрові I морально-

⁴ J. Wójtowicz. Społeczeństwo polskie po trzecim rozbiórce. Opór – przystosowanie – kolaboracja // *Oświeceni wobec rozbiórów Polski*. Łódź, 1998. S. 231-233; H. Mościcki. *Dzieje porozbiorowe Litwy i Rusi*. Wilno, 1913. T. 1: 1772–1800. S. 15 та інші.

⁵ Цитата з листа Щасного Потоцького до Северина Ржевського від січня 1796 р. Цит. за: Т. Kizwalter. *O nowoczesności ...* S. 125.

⁶ A. Walicki. *Idea narodu w polskiej myśli oświeceniowej*. Warszawa, 2000. S. 52.

⁷ Докл. обґрунтування “західної” (за термінологією Г. Кона) моделі націотворення в Польщі див.: A. Walicki. *Idea narodu*.

⁸ Fr. Karpiński. *Pamiętniki / Z rękopisu wydał J. Moraczewski*. Poznań, 1844. S. 1-2.

⁹ *Ibid.* S. 20.

філософський трактат “Розмови Платона зі своїми учнями”, за що імператор віддячив йому золотою табакеркою¹⁰.

“Спогади про Польщу і поляків” Міхала Огінського (1765–1833) є найзмістовнішим виявом литовської регіональної ідентичності, цілком прийнятної в контексті концепції політичної шляхетської нації. Литовський магнат, сенатор і таємний радник Російської імперії, більше відомий нині завдяки своєму захопленню музикою (плодом чого став знаний “Полонез”), переконував Олександра I в доцільності відновлення Великого Князівства Литовського. В його “Спогадах” детально занотовані розмови з імператором, різноманітні проекти і меморіали. Огінський пропонував створення князівства як окремої провінції в межах імперії у складі Гродненської, Віленської, Мінської, Вітебської, Могилівської, Київської, Подільської і Волинської губерній, а також Білостоцького та Тернопільського округів. Завдяки цьому, доводив сановник, імперія поверне до себе “назавжди бл. 8 мільйонів мешканців”¹¹.

Ця цитата вельми характеристична для способу політичної легітимізації початку XIX ст., коли бажання політично активного стану ототожнювалося з бажанням цілого населення регіону, не зважаючи на його релігійні, етнічні чи мовні особливості. Розмірковуючи про литовську (не плутати з сучасною Литвою) ідентичність, Огінський стверджував, що “горді зі свого походження, литовці, попри об’єднання своєї провінції з Польщею, зберегли свої звичаї, свій цивільний кодекс, своє урядування...”, а в меморіалі для французького генерала, написаному 1812 р. для пояснення стриманої підтримки наполеонівської кампанії в Литві наголошував, що немає “виразної відмінності між поляками і литовцями, особливо в шляхетському класі, який сам, коли можна так сказати, становить тіло нації”¹².

Проект об’єднання колишніх провінцій Речі Посполитої в одну адміністративну структуру в межах Росії не був реалізований (попри симпатію до таких планів з боку Олександра I), значною мірою, під тиском російських еліт, в аргументації яких на початку XIX ст. також переважали геополітичні й історично-легітимізаційні, а не етнічні тези¹³.

Написаний на початку XIX ст. “Опис звичаїв за панування Августа III” Єнджея Кітовіча (1728–1804), учасника Барської конфедерації, практично повністю присвячений шляхетській культурі повсякденності, й лише дві заключні сторінки “Про селянські звичаї” описують одяг русинських, краківських, мазовецьких і мазурських селян-чоловіків. Як згадує Кітовіч:

Руський селянин носив, як і тепер носить, жупан, себто сермягу з простої білої вовни, простору в стані, з просторими рукавами; під сермягою, або жу-

¹⁰ R. Sobol. Karpiński Frantyszek // *Polski słownik biograficzny*. Wrocław; Warszawa: Kraków, 1966–1967. Т. 12. S. 107.

¹¹ M. Ogiński. *Pamiętnik o Polsce i Polakach*. Poznań, 1870. Т. 3. S. 35. Спогади Огінського були написані французькою мовою 1815 р., а вперше видані в Парижі 1827 р.

¹² *Ibid.* S. 34-35, 182.

¹³ Див. найвідоміший серед меморіалів з “польського питання”, переданих Олександрові I: Н. М. Карамзин. Мнение русского гражданина // *Его же. О древней и новой России*. Москва, 2002. С. 436-438 (також в інших виданнях).

паном, чорна груба сорочка, в далекій дорозі насмарована козячим салом для відлякування плазунів, впущена до штанів. Штанці полотняні, неодноразово змащені дьогтем, що капає з воза, і свинячим салом того таки походження, великі, широкі наче турецькі шаровари, висять між ногами як торби, в зимову пору – з грубшого сукна, але такого самого крою; на ногах шкіряні лапті або ликові постолі, шнурками прив'язані до замотаної в лахміття стопи... Пояс на сукні або на сорочці під сукнею вовняний домашньої роботи, найчастіше з червоної вовни. На голові високий капелюх з чорним вузьким бараном, з червоним верхом французького сукна. Борода в декого голена, в декого, особливо пасічників, запущена.

Йдучи в далеку дорогу, мали на запас кілька пар ликових постолів і сумирно їх несли, кожен свої, на плечах. Шкіряних постолів про запас не брали, на подерте їхнє місце взували ликові, а коли десь траплялася русинові якась падлина, то вирвавши з неї шматок шкіри, легко робили собі з неї шкіряні, не потребуючи ані майстра, ані шведської науки. Як в подорожі, так і вдома стрій однаковий, з тією різницею, що до церкви на більші свята взували черевики і вдягалися в ліпші й чистіші сукні; влітку на голові мали солоний капелюх, а в руці тоненький кийок¹⁴.

Для нас особливо важливо, що в цьому описі окреслення “руський” має суто регіональний вимір, так само як “краківський” чи “мазурський”.

У “Спогадах моїх часів” поета Юліана Урсіна Немцевіча (1758–1841), який народився в Скоках на Берестейщині, в описі дитячих років русини не згадуються взагалі. Згадка про них вміщена в контексті спогаду про перебування на тих землях російського війська, що його Катерина II вислала для впливу на настрої шляхти після невигідних для неї рішень сеймика 1766 року. Немцевіч згадує: “Не були москалі тим, чим вони є тепер, жодної вишуканості, не вміли ані їсти, ані пити”, ще й принесли з собою “незнані до того часу в Польщі залицяння до замужніх жінок”. І тут в тексті з'являються селяни: “Та нестриманість, ті брудні залицяння поширилися з палаців до місцевих селянських халуп, і вперше незнана в нас раніше отрута зіпсуття розлилася і серед нашого сільського люду”¹⁵.

Згодом Немцевіч опинився, як і було заведено серед дітей дрібної бідної шляхти, на магнатському дворі – на цей раз Адама Чарторийського, який мав величезні маєтки на Україні. Саме з двором князя Чарторийського Немцевіч вперше у 1780 р. здійснив подорож до Волині, Поділля і Київщини: “В тій подорожі я відвідав найкрасивіші, найплодучіші провінції моєї рідної землі... З настільки милим подивом, після піщаного Мазовша і Литви, побачив буйні ниви, зелені діброви, чисті струмені Гориня, Стрия, Случа, скелясті береги Дністра й неосяжні оком українські степи”. Увагу поета привертають нові ландшафти: “Ті широчезні, нескінченні лани, ті нечасті оселі і рідкісна людність, та тиша, яку порушують тільки нічим не лякані орли, що кружляють в небесній блакиті”¹⁶.

¹⁴ J. Kitowicz. *Opis obyczajów za panowania Augusta III*. Warszawa, 1985. S. 313.

¹⁵ J. U. Niemczewicz. *Pamiętniki czasów moich*. Warszawa, 1957. T. 1. S. 42-43.

¹⁶ Ibid. S. 127-128.

Влітку 1786 року Немцевіч взяв участь у другій подорожі двору Чарторийських на Україну. Цього разу мемуарист потрапив до Києва, де побачив “схизматицьких святих, що плавали в олії в печерах”¹⁷. Це видовище вразило поета настільки, що, описуючи в наступному томі спогадів своє чергове перебування в Києві, вже в якості заарештованого за участь в повстанні під проводом Тадеуша Костюшка, він знову розповідає про святих: “Київ містить підземні печери, де в налитих оляною штольнях ховають московських святих числом кількадесят, всі прибрані в багаті шати. Київ є Меккою москалів, кожен з них вважає за обов’язок хоча би раз в житті відвідати це святе місто”¹⁸. Як впливає з тексту спогадів, такий рішучий висновок автор робить на підставі поведінки свого конвоїра росіянина Тітова, що відвідав у Києві Печерську Лавру.

Так само з поодинокого випадку Немцевіч робив загальний висновок, описуючи коротку зупинку в Чернігові: “Мешканці, що пам’ятають ще свою давню вітчизну, симпатизують Польщі. Після обіду до нас прийшло кілька офіцерів, нащадків поляків, з величезною тачею найчудовіших яблук. Коли наші конвоїри на хвилю відійшли, говорили з нами польською, найщиріше вболіваючи над нашою долею”¹⁹.

Майже ціле життя Яна Дукляна Охоцького (1766/68–1848) пов’язане з Волинню, а саме – двором київського воєводи Юзефа Стемпковського. Написані на схилі життя в Житомирі “Спогади” містять опис шляхетської ідилії. Охоцький згадує про культуру гостинності, очікування відвідувачів з самого ранку в неділю й етикет проводів з вином аж до сходів карети при прощанні. Мемуарист нотує, що дітям заможних родин “з прислугою, з одного боку, заборонялося будь-які довірливі відносини, але з другого, діти не мали права їй наказувати, а лише про все гречно просити”, одразу додаючи, що всі поважні громадяни тримали тоді лише особисто вільних людей, “включно з конюхами”, які, щоправда, в присутності панської дитини не мали права ані сідати, ані стояти в капелюху²⁰. Охоцький детально описує життя панського двору, всі категорії слуг та їхній одяг, але згодом рішуче приписує вибух Коліївщини вині магнатів, “через безлад і недбалість яких країна понесла настільки болісні втрати”²¹.

Охоцький загалом вельми критичний щодо чуток про можливі соціальні заворушення з боку православного населення, які опанували шляхетське середовище у 1780-ті рр. Ці чутки засвідчили, зокрема, рівень незнання і нерозуміння шляхтою особливостей православного богослужіння, брак чіткого розрізнення православних і уніатів (“побоювалися також уніатського духовенства, яке нічого злого не планувало”²²), а також свідомий і несвідомий страх перед східним християнством. Освічена шляхта вірила чуткам про російських емісарів, які намовляли православних священиків закликати селян “різати панів”, про освячення тими таки священиками ножів, а також про згадки у православному богослужінні імператриці,

¹⁷ Ibid. S. 314.

¹⁸ Ibid. T. 2. S. 128.

¹⁹ Ibid. S. 129.

²⁰ J. D. Ochocki. *Pamiętniki*. Wilno, 1857. T. 1. S. 45-46.

²¹ Ibid. S. 108.

²² Ibid. S. 297.

себто Катерини II, які насправді були згадками про Богородицю²³. Охоцький згадує про поширення чуток щодо затриманих у селян возів “з бочками, повними ножів жахливого розміру з якимись нібито гачками для виривання нутрошів” й додає, що на власні очі тих ножів ніхто не бачив, проте у Варшаві їхні муляжі масово вирізали з паперу й розсилали на провінцію. А загальний переляк спричинився до того, що “достатньо невинних жертв (з русинських селян. – А. П.) стратило життя з рук ката в Житомирі”²⁴.

Трохи інші епізоди з релігійного життя згадує Северин Букар (бл. 1774–1853), спадковий власник Янушполя на Поділлі, учасник урочистої делегації подільської шляхти до Петербурга, який стверджував, що написав свої спогади винятково для власних дітей. Мемуарист згадує: “В урочисті свята, позаяк тоді ще в цілій країні тривала унія, увесь двір слухав службу Божу не в каплиці, а в церкві, а капела на хорах підіграла співакам”²⁵. Далі Букар докладно, погодинно, переповідає звичайний день поміщика, згадує про подорож губернією Катерини II, коли його батько, зустрічаючи імператрицю в Лабуні, переробив одну зі зал тамтешнього палацу на точну копію зали королівського палацу у Варшаві²⁶.

Критичну панораму шляхетського життя представив у своїх спогадах Адам Мощенський (1742–1823), виходець з Великопольщі, який переїхав на Київщину, аби служити одному з найбільших тамтешніх магнатів – Щасному Потоцькому й залишився йому вірним на все життя. Рівень критичності оцінок Мощенського навіть викликав у видавця його мемуарів застереження, що в реальному житті ця людина відзначалася радше сервілізмом, ніж вільнодумством. Об’єктом критики стають і шляхетські звичаї з пиятикою на першому місці, і релігійна забобонність з вірою в появу духів. Мощенський не в захопленні від рівня освіченості й моральності католицького кліру та населення, але найзапекліше таврує такі духовенство уніатське, вочевидь, не до кінця відрізняючи його від православного: “Треко-уніатські священники, себто попи чи парохі, були ще неосвіченіші; вони ледве вмiли читати псалтир, не знали ані моральної теології, ані засад віри; сповнені забобонів і перебільшень не ходили до єзуїтських шкіл, бо там не навчали по-руськи... Серед уніатських попів чи парохів майже не було шляхти. Попи здебільшого були підданими з тих сіл, де ставали парохами”²⁷. А магнатам, які зазвичай не мешкали в Україні, а свої маєтки доручали комісарам, Мощенський дорікав також браком уваги до становища католицької церкви: “не опікуючися загальним добром, воліли, аби в їхніх маєтках будувалися церкви, а не католицькі костели, бо церкви їм не коштували нічого, окрім дерева, даного громаді на будову, тоді як облаштування латинського костела вимагає коштів”²⁸.

²³ Докл. див: В. Мякотин. *Крестьянский вопрос в Польше в эпоху ее разделов*. Санкт-Петербург, 1889. С. 199-202.

²⁴ J. D. Ochocki. *Pamiętniki...* S. 298, 300.

²⁵ S. Bukar. *Pamiętniki z końca XVIII i początków wieku XIX*. Warszawa, 1914. S. 8.

²⁶ Ibid. S. 12-17.

²⁷ A. Moszczeński. *Pamiętnik do historii Polskiej w ostatnich latach panowania Augusta III i pierwszych Stanisława Poniatowskiego*. Warszawa, 1905. S. 19.

²⁸ Ibid. S. 21.

Отже, у всіх розглянутих текстах, написаних людьми різних прошарків в межах польської шляхти, населення східних провінцій Речі Посполитої, а після її поділів – західних губерній російської імперії, майже відсутнє. Як слушно зауважив, аналізуючи під тим самим кутом зору інше коло джерел, Тадеуш Будревіч, в польських описах Білорусі, Литви і України XIX ст. пейзаж переважав над людьми²⁹. Водночас, емоційні акценти іншого висновку цього дослідника видаються даниною сучасній політкоректності: “треба з почуттям певного розчарування ствердити, що цей образ (тобто образ селянина “кресів”. – *А. П.*) досить однобічний”³⁰. Аналогічне враження справляє один з висловів Данієля Бовуа в його блискучому дослідженні системи освіти на литовсько-руських землях початку XIX ст.: “Найдивовижнішою для спостерігача XX ст. є либонь відсутність в тому замкненому польському світі корінних литовсько-руських культур”³¹. Мабуть, спосіб представлення (чи, радше непередставлення) селянського населення в польських мемуарах і може дещо засмутити чи здивувати сучасну людину, але це не заважає зрозуміти його і не вимагати від людей початку XIX століття, аби вони мислили нашими категоріями. (Окреме цікаве питання – яким був образ етнічно польських селян, чи брак релігійних відмінностей робив їх взагалі майже “непомітними”?).

У межах просвітницького розуміння нації мова і культурні відмінності підданих верств не відігравали істотної ролі, тим більше, що революційна Франція пропонувала спосіб вирішення цієї проблеми – мовну і культурну уніфікацію. Польські концепції після поділів поступово відкривають двері до національного буття міщанам і селянству, але роблять це здебільшого в теоретичній, а не практичній площині й виходять з солідаристичної моделі, тобто залучення цих верств до національного буття шляхти, а не заперечення останнього³².

Свідомому переосмисленню станової природи нації передувє досвід інструментального використання селянського чинника під час повстання Костюшка 1794 р. В цій репетиції “боротьби за душі” Костюшко запропонував особисте звільнення селян й ідею виховання православних і уніатів в польському мовно-культурному дусі, а російська адміністрація в своїх відозвах до селян закликала їх поставити державний інтерес вище за вірність їхнім власникам³³. Після придушення повстання російська політика повернулася до станового підходу, що яскраво засвідчило суто тактичний вимір однієї з перших спроб імперії шукати опертя у підлеглому, а не вищому стані.

Процес переходу від історично-політичної до мовно-етнічної концепції польської нації, пов’язаний і з переосмисленням ролі етнічно непольського селянства (особливо в контексті досвіду повстання 1830 р.), відбився у текстах польських патріотів, що опинилися на еміграції.

²⁹ T. Budrewicz. *Obraz chłopca z kresów w piśmiennictwie polskim XIX wieku // Chłopi, naród, kultura.* Rzeszów, 1997. T. 3. S. 55.

³⁰ Ibid. S. 52.

³¹ D. Beauvois. *Szkolnictwo polskie na ziemiach litewsko-ruskich, 1803–1832.* Rzym; Lublin, 1991. T. 2: Szkoły podstawowe i średnie. S. 366.

³² A. Walicki. *Idea narodu...* S. 96-97.

³³ L. Żytkowicz. *Rządy Repnina na Litwie w latach 1794–1797.* Wilno, 1938. S. 314-318.

Якуб Яворський в “Українських пригадуваннях”, виданих 1846 р. в Парижі, визнає, що про поневолені верстви замислився вже на еміграції. На його думку, “Польща впала тому, що ми ніколи не мали доброї думки про пригнічений народ, й її не має ще чимало з нас в еміграції”, а на захист Вітчизни селян слід було покликати “не як холопів, кріпаків, але як поляків, синів однієї матері й одного батька”³⁴. Яворський припускав, що в разі нехтування в майбутньому польському повстанні землями Волині, Поділля і Київщини, вони “вже ніколи не будуть в одних кордонах з Польщею”, і тоді “народ цих провінцій, імовірно, скине ярмо своєї неволі й стане окремою незалежною державою”³⁵.

Припущення Яворського видається радше пересторогою для його польських читачів, але надзвичайно важливим є принципове наголошення відмінностей “народу цих провінцій” від росіян. Цей акцент, дуже поширений в польській думці, містить і видання емігранта вже з Білорусі – Олександра Рипінського. Твердячи про засадничу “відразу” білоруських селян до всього московського, Рипінський пише: “Ця Русь, наскільки вона є і буде польською, становить неподільну частину нашої дорогої вітчизни... Живе тут простий народ слов’янського племені, віддавна тісно споріднений з сім’єю ляхів, чесний, але вбогий, і малознаний навіть власній його вітчизні, Польщі, хоча він любить її понад усе”³⁶.

Суперечності між усвідомленням етнічної окремішності підлеглих станів й прагненням відродження Польщі в кордонах Речі Посполитої 1772 р. становили нелегкий виклик для польської політичної думки середини XIX ст. Відповідаючи на нього, покликалися на французький досвід, доводячи, що попри етнічні особливості, “русини і ляхи... завжди складали один польський народ”³⁷ (у цій досить типовій цитаті цікаво звернути увагу на використання понять “ляхи” і “поляки” приблизно в такому семантичному співвідношенні як “англійці” і “британці”); висували розмаїті концепції федерації націй на чолі з Польщею і, що особливо важливо для розвитку українського національного руху, послідовно переконували у відмінностях між українцями і росіянами (хоча й відчували непевність вибору національно пробуджених русинів)³⁸.

Повстання 1830 р. наголосило не лише проблему етнічно непольського селянства, але й справу регіональних польських ідентичностей. Засноване 1831 р. Емігрантське Товариство Литви і Руських земель, підкреслюючи єдність Речі Посполитої, водночас, відзначало осібі історичні тотожності, що стали її співтворцями. Відстоючи “дух федеративної нації” й надзвичайно болісно сприймаючи позицію вихідців з Царства Польського, які вважали себе за “вищу расу поляків”, Товариство мусило постійно відбивати закиди, що своїм існуванням воно роздрібнює незалежницький рух³⁹.

³⁴ J. Jaworski. *Przypomnienia Ukraińskie, czyli Wiara ludu w swą przyszłość*. Paryż, 1846. Цит. за: А. Пыпин. Обзор малорусской этнографии // *Вестник Европы*. 1886. № 3. С.305, 307.

³⁵ Там само. С. 313.

³⁶ А. Рypiński. *Białoruś. Kilka słów o poezji prostego ludu tej naszej polskiej prowincji*. Paryż, 1840. Цит. за: А. Пыпин. Белорусская этнография // *Вестник Европы*. 1887. № 4. С. 684.

³⁷ S. Buszczyński. *Podole, Wołyn i Ukraina*. Lwów, 1862. S. 11.

³⁸ С. Буцинський, наприклад, доводив, що свідомий розвиток русинської національної свідомості – це “гра на руку Москві” (Ibid. S. 55, 146).

³⁹ A. Nowak. Emigracyjne Towarzystwo Litewskie i Ziemi Ruskich (1831–1833) w laboratorium rozpadu “przednowoczesnego” narodu Rzeczypospolitej // *Ejusd. Od Imperium do Imperium*. Warszawa, 2004. S. 196-223.

Як слушно підкреслює Анджей Валіцький, для польського національного руху прийняття етнічної концепції нації, обмеження національної спільноти до спільноти етно-культурної було пов'язане з болісним “зменшенням Вітчизни”, особливо беручи до уваги простір розселення польської шляхти⁴⁰.

Але в першій третині XIX ст. таке зменшення зовсім не було очевидним, радше навпаки. Парадоксальним чином трагедія втрати держави, зникнення Речі Посполитої з політичної мапи Європи стимулювали пошуки нових концепцій. Останні роки XVIII і перша третина XIX століть стали часом відкритих можливостей, часом, коли значна частина польських еліт вірить, що спадкоємець винуватиці недавніх поділів відродить історичну Польщу⁴¹; коли син одного з польських магнатів, чиїм маєткам загрожувала конфіскація за участь в антиросійських виступах, Адам Єжи Чарторийський стає найближчим другом імператора Олександра і очолює міністерство закордонних справ (1804–1806); коли польський мислитель висуває ідею об'єднання слов'ян під проводом Росії й вірить, що поляки виконують в імперії місію, подібну до ролі греків в давньому Римі (“Єднаймося з Росією і просвічуймося. Берімо від неї силу, вона хай бере від нас просвітництво”)⁴²; а поет – недавній учасник повстання під проводом Костюшка – пише про реалії російського панування: “хоча й без Польщі, але ми є в Польщі, і є поляками”⁴³. Цей час тривав зовсім недовго, вже під час наполеонівських війн ситуація починає змінюватися, польські еліти розчаровуються в Російській імперії й з метою протистояння їй мусять звертатися до етнічних концепцій нації.

⁴⁰ A. Walicki. *Idea narodu...* S. 121, 141.

⁴¹ Тема надій польського суспільства, пов'язуваних з Павлом I, а потім Олександром I, – окремих, надзвичайно цікавий, сюжет для дослідження.

⁴² Слова Станіслава Сташиця, наведені у: K. Koźmian. *Pamiętniki*. Poznań, 1858. Od. 1. S. 236.

⁴³ K. Koźmian. *Pamiętniki...* Od. 1. S. 274.